Сен-Лоран де Мароні[1] — гарненьке містечко. Охайне та чисте. З міською ратушею та судом, якими пишалися б багато міст Франції. Розкішні дерева вздовж широких вулиць створюють тут приємну тінь. А будинки мають такий вигляд, ніби їх щойно пофарбували. Більшість з них розташовані в маленьких садочках, де ростуть пальми та кущі лісового полум'я[2]; канни[3] пишаються своїми яскравими кольорами, а кротони[4] — різноманітністю; щедро буяє пурпурна і червона бугенвілія[5], а елегантний гібіскус[6] простягає свої пишні шати з манірною щедрістю. Сен-Лоран де Мароні — центр французьких виправних поселень у Гвіані, і за сто ярдів від пристані, де ви сходите на берег,— стоять великі ворота тюремного табору. Оці гарненькі будиночки у тропічних садках — місце, де мешкають тюремні службовці, проте якщо вулички тут ошатні та чисті, то в цьому заслуга лише засуджених, котрі доглядають за ними. Якось, прогулюючись з випадковим знайомим, я зустрів молодого чоловіка у солом'яному капелюсі сферичної форми і в рожево-білій смугастій уніформі в'язня, який просто стояв на узбіччі з мотикою.

— Чому ти байдикуєш? — запитав його мій супутник.

Чоловік презирливо знизав плечима.

— Он бачите травинку,— відповів він.— У мене є двадцять років, аби викорчувати її. Встигну.

Сен-Лоран де Мароні — це центр купки таборів для каторжників. Торгівля в ньому залежить саме від них; крамниці тут тримають китайці, а їх постійні покупці — охоронці, лікарі та службовці, взагалі люди, які так чи інакше пов'язані з каторжними поселеннями. Вулички тут тихі та безлюдні. Якщо ви проходите повз засудженого з портфелем під рукою, ви розумієте, що він працює в адміністрації тюрми, або повз іншого з корзиною — він слугує в чиємусь будинку. Інколи ви можете зустріти і маленьку групку під вартою; хоча частіше можна побачити, як в'язні

йдуть до або з тюрми без охорони. Ворота тюрми відчинені цілий день, і засуджені вільно снують туди-сюди. Проте якщо ви бачите чоловіка не в тюремному одязі,— можливо, це звільнений, якому належить провести багато років у колонії, бо він не здатен знайти місце роботи деінде і ледве животіє, нализавшись міцного рому під назвою тафія.

У Сен-Лоран де Мароні є готель. Там я й харчувався. Незабаром я знав в обличчя його постійних відвідувачів. Вони заходили і сідали за свій маленький столик, мовчки їли і виходили. Готель утримувала мулатка, а її чоловік, колишній засуджений, був єдиним офіціантом. Губернатор колонії, мешканець Кайєну[7], запропонував мені своє власне бунгало, де я й спав. За ним наглядав араб похилого віку. Він був відданим мусульманином, інколи протягом дня я чув, як він молився. А комендант тюрми відрядив до мене ще одного засудженого, який застеляв ліжко, доглядав за кімнатами і виконував мої доручення. Обидва отримали довічне ув'язнення за вбивство; комендант сказав мені, що я можу повністю їм довіряти, бо вони були справді чесними, і я без сумніву міг залишати будь-які речі. Проте не маю наміру приховувати від читача, що вночі, лягаючи спати, я замикав двері і зачиняв жалюзі. Звісно, це було смішно, але так мені було спокійніше.

Я прибув з рекомендаційними листами, і як губернатор тюремного поселення, так і комендант табору в Сен-Лоран де Мароні робили все належне, аби мій візит був приємним і продуктивним. Я не буду оповідати про все, що почув і побачив тут. Я не репортер. Це не моя справа обвинувачувати чи захищати систему, яку французи вважали за потрібне застосовувати щодо своїх ув'язнених. Крім того, зараз цю систему засуджують і невдовзі в'язнів не відправлятимуть до Французької Гвіани, де вони страждатимуть від кліматичних хвороб, працюватимуть у малярійних джунглях, куди посилають багатьох терпіти численні приниження, втрачати надію, гнити та помирати. Мушу визнати, що я не побачив фізичної жорстокості. З іншого боку, я не бачив жодного намагання зробити із злочинця до завершення терміну ув'язнення справжнього громадянина. Я побачив, що нічого не робиться для покращення його моральних якостей. Я нічого не чув про заняття,

які можна було б відвідати ув'язненому, аби поліпшити свої знання: я нічого не чув про організаційні заходи, які могли б розважити. Я не бачив бібліотеки, де можна було б брати книжки для читання після закінчення робочого дня. Я був свідком ситуації, яку могла здолати лише людина з твердим характером. Я бачив нелюдську жорстокість, від якої всі, за винятком одного або двох, впадали в апатію й відчай.

Усе це мене не стосувалося. Марно мучити себе стражданнями, які не можна полегшити. Моя мета — розповісти історію. Наскільки мені відомо, не можна бути надто обізнаним щодо людської природи. Можна бути певним лише в тому, що вона ніколи не перестане дивувати вас. І коли я подолав оте збентеження, подив і жах, викликані моїм першим візитом до тюремного табору, я подумав про те, що там були певні справи, які мені слід розплутати. Я повинен повідомити читачеві, що в Сен-Лоран де Мароні три чверті в'язнів засуджені саме за вбивство. Інформація ця неофіційна, і можливо, я дещо перебільшую; але у кожного в'язня є своя маленька книжка, в якій записано його злочин, судовий вирок, покарання і загалом усе, що керівництво табору вважає за потрібне занотувати; саме переглянувши значну кількість таких записів, я зробив свої власні висновки. Я пережив щось на кшталт шоку, коли зрозумів, що в Англії більшість цих чоловіків, яких я бачив, як вони працюють у майстернях, байдикують на верандах своїх загальних помешкань або вештаються вулицями, були б страчені. Всі вони були не проти розповісти про те, що вчинили, і я провів майже цілий день, розпитуючи про злочини, скоєні через кохання. Я хотів знати достеменно, яким був мотив, що примусив чоловіка вбити свою дружину чи дівчину. В мене було відчуття, що ревнощі і душевна рана — це, можливо, ще не мотив, аби усе розповісти. Я почув якісь чудернацькі відповіді, а серед них таку, якій, на мою думку, не бракувало гумору. Її розповів чоловік з теслярні, який перерізав горлянку своїй дружині. Коли я запитав його, чому він так вчинив, він відповів, знизавши плечима: "Manque d'entente"[8]. Його легковажний голос якнайкраще пояснив це: ми не зійшлися характерами. Я не міг не зауважити, що якби чоловіки вважали це достатньою причиною для вбивства своїх дружин, жіноча смертність була б шокуючою. Але, поставивши

величезну кількість запитань багатьом чоловікам, я дійшов висновку, що в основі майже всіх цих злочинів криється економічний мотив. Вони вбивали своїх дружин чи коханок не лише з ревнощів, а також через брак грошей в своїх гаманцях. Адже жіноча зрада бувала інколи причиною фінансової втрати, і саме це штовхало чоловіка на відчайдушний крок; або він вбивав, бо потребував грошей для задоволення своїх інших примх, а його жертва була перешкодою на шляху до цього. Я не стверджую, що чоловік ніколи не вбиває свою дружину через нерозділене кохання чи знеславлену честь, я лише пропоную своє спостереження щодо декількох виняткових випадків, які проливають світло на людські вади. Проте я не наважуся робити з цього узагальнення.

Я провів ще один день, розпитуючи в'язнів про злочини, які вони скоїли, і про докори сумління, які їх картають. Моралісти намагаються переконати нас, що це одна із наймогутніших сил, притаманна людській природі. Тепер, коли здоровий глузд і жаль погодилися вважати за пекельний вогонь ненависного міфу, багато добропорядних людей вбачають у совісті найважливіший застережний захід, який допомагає людству жити праведно. Шекспір писав, що совість робить з усіх нас боягузів[9]. Романісти і драматурги описали муки лихих людей; вони живо зобразили їх страждання, їх безсонні ночі; вони відобразили, як докори сумління отруюють утіху, аж поки життя не стає таким нестерпним, що викриття і покарання сприймаються як довгоочікувана розрада. Мені було цікаво, що саме з усього цього було правдою. Моралісти мають особисті цілі; вони повинні створити свій тип моралі. Вони думають, що коли повторюватимуть одне й те ж досить часто, то люди повірять у це. З них станеться — бажане сприймати за дійсне. Вони кажуть нам, що плата за гріх — смерть[10]; ми дуже добре знаємо, що так не завжди буває. А щодо белетристів, драматургів і романістів, якщо вони вже знайшли відповідну тему, то йтимуть до кінця, не замислюючись над тим, наскільки це відповідає реаліям життя. Певні твердження про людську природу стають ніби власністю всього загалу, і таким чином вважаються очевидними. Подібно до цього живописці століттями малювали тіні чорними кольорами, і так було, допоки

імпресіоністи не поглянули на все неупередженим поглядом, і не зобразили тіні так, як бачили, і тоді ми дізналися, що тіні бувають і кольоровими. Інколи мені спадало на думку, що, можливо, совість — ознака найвищого внутрішнього розвитку, яка притаманна лише тим, чиї чесноти були настільки видатними, що навряд чи вони могли вчинити щось таке, за що вони могли докоряти собі. Загальновідомо, що вбивство — це найстрашніший злочин, і саме вбивця більше за всіх злочинців має страждати від докорів сумління. Нас запевняють, що жертви вбивці переслідують його у нічних жахах, і згадки про страхіття свого вчинку картають його душу вдень і вночі. Я не міг не скористатися нагодою, аби не дослідити цей феномен. Я не наполягав би, якби зіткнувся зі стриманістю чи стражданням, але жодному в'язневі не були притаманні такі почуття. Дехто із в'язнів говорив, що за певних обставин вони знову вчинили б саме так. Несвідомі детерміністи[11], вони, здавалося, розглядають свій вчинок як вчинок, визначений долею, яку вони не в змозі контролювати. Але виявилося, що дехто думав, ніби їх злочин вчинив хтось інший.

"Молодий був, дурний",— говорили вони легковажно із зухвалою посмішкою.

Інші розповідали мені, що якби вони знали, яким буде покарання, то, напевно, втрималися б. У жодного з них не було жалю до людини, яку вони насильно позбавили життя. Мені здалося, що вони мають не більше почуттів до особи, яку вбили, ніж мали б до поросяти, чиє горло перерізали задля діла. Вони не лише не відчували жалю до своєї жертви, а навіть були схильні гніватися на неї, бо та була причиною їхнього ув'язнення в цій далекій країні. Лише в одному чоловікові я таки знайшов щось, що можна було б назвати совістю, його історія настільки вирізнялася, що, вважаю, вона варта того, щоб я її переповів. Саме в цьому випадку докори сумління стали мотивом злочину. Я звернув увагу на номер чоловіка, виштампуваний на грудях рожево-білої сорочки його тюремної уніформи, проте забув. У будь-якому разі це не має ніякого значення. Я так і не дізнався його імені. Він не сказав мені, а я й не хотів знати. Зватиму його Жан Шарвен.

Я зустрівся з ним, коли вперше відвідав табір з комендантом. Ми йшли по внутрішньому дворику, навколо якого були камери, не камери для покарання, а окремі камери, які надаються на прохання в'язнів за хорошу поведінку. Їх завжди потребують ті в'язні, котрим не до вподоби перебування у загальних камерах. Більшість із цих камер були порожніми, тому що їх мешканці займалися різною роботою. Жан Шарвен працював у своїй камері: він писав за маленьким столиком при відчинених дверях. Коли комендант покликав його, він вийшов. Я зазирнув у камеру. Я побачив гамак з брудною сіткою від москітів; збоку стояв маленький стіл з необхідними речами: помазок[12], бритва для гоління і лезо, щітка для волосся, і дві-три пошарпані книги. На стінах висіли фотографії людей респектабельної зовнішності і картинки з ілюстрованих видань. Він сидів на ліжку й писав, і на столі, за яким він писав, було повно паперів. Якщо я не помиляюся, це були рахунки. Він був вродливим чоловіком, високим і худорлявим, з ясними темними очима і чіткими рисами обличчя. Перше, на що я звернув увагу, то це його гарне довге хвилясте від природи темно-каштанове волосся. Це відразу ж виокремлювало його серед решти в'язнів, чиє волосся було коротко підстрижене, але підстрижене так погано, що надавало їм небезпечного вигляду. Комендант поговорив з ним про якусь офіційну справу, а потім, коли ми виходили, приязно додав:

— Я бачу твоє волосся добре відростає.

Жан Шарвен зашарівся і посміхнувся. В нього була приємна посмішка.

— Потрібен ще деякий час, аби воно стало таким, як і раніше.

Комендант відпустив його, і ми попрямували далі.

— Гарний хлопець,— сказав він.— Він з бухгалтерського відділу, тому ми дозволили йому відпускати волосся. Він задоволений.

— За що він тут? — запитав я.

— Він убив дружину. Проте йому дали лише шість років. Розумний і хороший працівник, він не зламається. Він походить з досить пристойної сім'ї і має гарну освіту.

Я більше не думав про Жана Шарвена, але наступного дня випадково зустрів його на дорозі. Він ішов мені назустріч. Він ніс чорний портфель, і якби не рожево-білі смуги його уніформи і не потворний солом'яний капелюх, що прикривав його гарну шевелюру, його можна було б прийняти за молодого адвоката, що прямував до суду. Він йшов неквапливою ходою і мав, на мій погляд, вишукані манери. Він упізнав мене і, знявши капелюха, привітався. Я зупинився, і для того, щоб аби що-небудь сказати, запитав його, куди він прямує. Він сказав, що несе якісь папери з офісу губернатора до банку. Вираз його обличчя був щирим, а очі, його, справді, прекрасні очі, випромінювали добро. Я припустив, що сила його юності була такою, що зробила його життя, незважаючи на обставини та оточення, більш ніж терпимим, і навіть приємним. Ви сказали б, що перед вами молодий безтурботний чоловік.

— Я чув, що завтра ви від'їжджаєте до Сен-Жана,— сказав він

— Так. Виявляється я маю вирушити на світанку.

Сен-Жан — табір за сімнадцять кілометрів від Сен-Лорана, де утримують рецидивістів, висланих після численних термінів ув'язнення. Це дрібні злодії, фальшивомонетники, шахраї і їм подібні. В'язні Сен-Лорана, засуджені за більш серйозні злочини, ставляться до них із презирством.

— Вам буде цікаво,— сказав Жан Шарвен із щирою та привітною посмішкою.— Але пильнуйте свій гаманець, тільки-но впіймаєте ґаву і сорочки на плечах не лишиться. Зграя негідників.

Того дня, чекаючи, поки стане не так спекотно, я сидів на терасі й читав: я прикрив жалюзі, і на терасі стало доволі прохолодно. Мій старенький слуга піднявся босоніж сходами, і ламаною французькою повідомив, що мене хоче бачити чоловік від коменданта.

— Нехай підніметься,— сказав я.

Наступної миті чоловік з'явився — це був Жан Шарвен. Він повідомив, що комендант послав його передати мені інформацію щодо моєї завтрашньої короткої подорожі до Сен-Жана. Коли він виконав доручення коменданта, я запросив його присісти й викурити зі мною сигарету. Він подивився на свій дешевенький наручний годинник.

— Із задоволенням. В мене ще є кілька вільних хвилин.

Він сів і запалив запропоновану сигарету. Його ласкаві очі посміхнулися.

— Ви знаєте, мені вперше після вироку запропонували присісти,— він зробив глибоку затяжку.— Єгипетські. Три роки я не курив єгипетських сигарет.

В'язні самі виготовляють сигарети з грубого міцного тютюну, що продається в квадратних голубих пачках. А оскільки платити їм за послуги не дозволяється, а тютюн давати можна, я закупив чимало таких пачок.

— Подобається аромат?

— До всього звикаєш, і, правду кажучи, смак мій настільки зіпсований, що я втішаюся тим, що маю тут.

— Я дам вам пару пачок.

Я пішов до кімнати і приніс їх. Повернувшись, я побачив, що він дивиться на якісь книги на столі.

— Ви полюбляєте читати? — запитав я.

— Дуже. Від чого я найбільше потерпаю зараз, так це від браку книг. А ті, що трапляються, змушений перечитувати знову і знову.

Такому палкому читачеві, як я сам, жоден утиск не здається таким нестерпним, як брак книг.

— У мене у валізі є кілька книг на французькій мові. Я пошукаю їх, і якщо ви знову навідаєтесь і вони вас зацікавлять, віддам вам.

Моя пропозиція була не лише через доброзичливість; мені просто хотілося скористатися ще однією нагодою поспілкуватися з ним.

— Я повинен буду показати їх коменданту. Він, бувало, дозволяв лише ті, які, безперечно, не завдали б шкоди моїй моральності. Але він людина добра, і я не думаю, що він чинитиме якісь перепони.

В посмішці, з якою це було сказано, був натяк на хитрість, і я припустив, що він давно оцінив доброзичливого та добросовісного керівника табору і досить добре знає, з якого боку до нього підступитися. Було б несправедливо звинувачувати його, якби він скористався тактовністю, чи навіть хитрістю, аби зробити свою долю в таборі принаймні стерпною.

— Комендант про вас дуже хорошої думки.

— Він добра людина. Я йому надзвичайно вдячний, він так багато для мене зробив. За професією я бухгалтер, і він призначив мене в розрахунковий відділ. Я люблю цифри, працювати з ними — для мене

надзвичайне задоволення, для мене вони живі істоти, і зараз, коли я займаюся своєю справою, я знову відчуваю себе людиною.

— І власній камері радієте?

— Тепер усе по-іншому. А було жахливо: у натовпі з п'ятдесятьох чоловік, покидьками суспільства, і ніколи не залишатися на самоті. Це було нестерпно. Вдома, у Гаврі[13], де я проживав, у мене було скромне, проте власне помешкання, і у нас була служниця, яка приходила щоранку. Ми жили пристойно. Тому мені було в десятки разів важче, ніж решті, більшості з них, які ніколи нічого не знали, окрім злиденності, непристойності та безладдя.

Я запитав у нього про камеру з надією дізнатися більше про життя в них, про людей, яких замикають з п'яти вечора до п'яти ранку. Протягом цих дванадцяти годин вони самі собі господарі. Вони розповідали мені, що тюремний наглядач може увійти, але з ризиком для свого життя. Після восьми в них немає світла, але з бляшанки з-під сардин, олії й ганчірки вони виготовляють лампи, світла яких достатньо, аби грати в карти. Вони шаленіють від азартних ігор, вони не просто грають, вони грають на гроші, які таємно ховають на тілі; вони безпринципні та жорстокі люди, тому цілком природно, що досить часто серед них виникають запеклі сварки. Справи вирішують ножами. Вранці, коли камери відчиняють, часто знаходять мертві тіла, але ніякі погрози, ніякі обіцянки не примусять нікого видати убивцю. Чимало почутого від Жана Шарвена я не в змозі передати. Він розповів мені про одного юнака, з яким потоваришував на етапі з Франції. То був гарний хлопець. Якось він прийшов до коменданта і запитав, чи не можна йому дати окрему амеру. Комендант поцікавився: "Навіщо". Той пояснив. Комендант переглянув список і відповів, що на цей момент всі зайняті, але тільки-но з'явиться вільна камера, його одразу переведуть. Наступного ранку, коли відчинили камеру, його знайшли мертвим у гамаку з розпоротим до грудини животом.

— Вони дикі і жорстокі люди, і якщо будь-хто з них не жорстокий до прибуття сюди, лише диво може врятувати його від перевтілення в таку ж тварину, як і решта.

Жан Шарвен поглянув на годинник і підвівся. Він відійшов, а потім озирнувся і посміхнувся своєю чарівною посмішкою, дивлячись мені у вічі.

— А зараз я мушу йти. Якщо комендант дозволить, я прийду й заберу книги, які ви мені так люб'язно запропонували.

У Гвіані не тиснуть руки засудженим, і тактовна людина, покидаючи вас, поводиться так, щоб ви не простягали їй руку або не відмовлялись, якщо вона інстинктивно подасть свою. Лише небеса знають, що для мене нічого не означало потиснути руку Жану Шарвену, і це завдало мені болю, коли я помітив, як обережно він звільнив мене від цієї неприємної ситуації.

Я зустрівся з ним ще двічі протягом свого перебування в Сен-Лорані. Він розповів мені свою історію, а я переловім її вам, але своїми словами, а не словами Жана Шарвена, бо розповідав він все не за один раз, до того ж я змушений доповнити зі своєї уяви все те, про що він змовчав. Але не думаю, що його розповідь збила мене з пантелику. Здавалося, що він грав зі мною, називаючи по три літери зі слів з п'яти літер, проте я певен, що я правильно вгадав більшість з цих слів.

Жан Шарвен народився і виріс у Гаврі, великому морському порту. Його батько обіймав високу посаду в Митному управлінні. Здобувши освіту, Жан відслужив в армії і почав шукати роботу. Як і безліч інших молодих французів, він був готовий принести в жертву небезпечну гонитву за багатством заради респектабельності. Природний дар до математики допоміг йому отримати посаду у відділі бухгалтерії великої фірми з експорту. Його майбутнє було забезпечене. Він міг очікувати на пристойну заробітну плату, яка надавала б можливість жити в

скромному комфорті свого класу. Він був працьовитий і добре вихований. Як і більшість молодих французів його віку, захоплювався спортом: влітку плавав і грав у теніс, а взимку — катався на велосипеді. Двічі на тиждень для підтримки своєї форми проводив декілька годин у спортзалі. Все своє дитинство, юність і період змужнілості він товаришував з хлопцем на ймення, скажімо задля зручності оповіді, Анрі Ренар, чий батько теж був службовцем у Митному управлінні. Жан і Рірі разом ходили до школи, разом гралися, разом готувалися до іспитів, разом відпочивали на канікулах, оскільки їх сім'ї були в дружніх стосунках. Їх перша закоханість також припала на один і той же період. Вони були партнерами на місцевих тенісних турнірах і разом відбували військову службу. Вони ніколи не сварилися, і ніколи не почувались такими щасливими, як у товаристві один одного. Вони були нерозлучні. Коли настав час братися до роботи, вони вирішили, що підуть в одну й ту ж фірму; але ця справа виявилась не такою вже й легкою; Жан спробував влаштувати Рірі в ту саму фірму, що найняла його, але не зміг, і лише рік потому

Рірі знайшов якусь роботу. Але до того часу справи у Гаврі стали такі ж кепські, як і у всьому світі[14], і через кілька місяців той втратив роботу.

Рірі був безтурботним юнаком, і байдикування прийшлось йому до снаги. Він танцював, купався і грав у теніс. Там-то й познайомився з дівчиною, яка нещодавно оселилась у Гаврі. Батько її був капітаном у колоніальній армії, і після його смерті мати дівчини повернулася на свою батьківщину в Гавру. Марі-Луїзі було тоді вісімнадцять. Майже все своє життя вона провела в Тонкіні[15]. І саме ця екзотичність приваблювала до неї молодих людей, які ніколи в житті не залишали Франції, і спочатку Рірі, а потім і Жан закохалися в неї. Можливо, це було неминуче і, безперечно, нещасне кохання для обох юнаків. Марі-Луїза була добре вихованою дівчиною, єдина дитина, і в її матері, окрім пенсії, було трохи власних заощаджень. Очевидно, що виявляти знаки уваги до такої дівчини можна було лише з перспективою на одруження. Звичайно, Рірі, на той час повністю залежний від свого батька, не міг

запропонувати руку і серце та сподіватися хоча б на щонайменший шанс, що пані Моріс, мати Марі-Луїзи, погодиться на його пропозицію. Проте, маючи у своєму розпорядженні цілий день, він міг значно частіше, на противагу від Жана, зустрічатися з дівчиною. Пані Моріс була хворобливою жінкою, тому Марі-Луїза мала більше свободи, аніж більшість французьких дівчат її віку, та суспільного становища. Вона знала, що і Рірі, і Жан були закохані в неї, і вона також симпатизувала їм; їй лестила увага обох юнаків, але з її поведінки не було видно, що вона палко закохана в одного з них. Важко було зрозуміти, кому надає перевагу дівчина. Проте вона добре усвідомлювала, що Рірі не одружиться з нею.

— Як вона виглядала? — запитав я Жана Шарвена.

— Маленька, з гарненькою тендітною фігуркою, великими сірими очима, блідою шкірою і м'яким, темно-русявого кольору волоссям. Вона й була скоріше схожа на маленьку мишку. Не вродлива, але чарівна, напрочуд приваблива і скромна, в ній було щось надзвичайно зворушливе. З нею було легко спілкуватись. Вона була скромна та щира. Не можна було не відчути, що на неї можна покластися, і вона стане для будь-кого порядною дружиною.

Жан і Рірі не таїлися один від одного, і Жан не приховував, що закоханий у Марі-Луїзу, хоча першим зустрів її Рірі, тому було само собою зрозуміло, що Жан не стане йому на заваді. Нарешті дівчина зробила свій вибір. Одного дня Рірі дочекався, поки Жан вийде зі свого офісу, і розповів йому, що Марі-Луїза погодилась одружитися з ним. Вони домовились: тільки-но він отримає роботу, його батько піде до її матері і зробить офіційну пропозицію. Жан був шокований. Та як же було нелегко слухати з гаданим розумінням про плани на майбутнє, якими ділився збуджений і зачарований Рірі! Але будучи надто відданим Рірі, Жан не почувався ображеним, бо знав, який той милий, тож не міг звинувачувати і Марі-Луїзу. З усієї сили Жан чесно намагався примиритися з жертвою, яку приніс на вівтар дружби.

— Чому ж вона вибрала його, а не вас? — запитав я.

— Він виявляв неабияку життєдайність. Він був найвеселішим, найсмішнішим юнаком, якого ви коли-небудь зустрічали. Його піднесений настрій захоплював настільки, що ви просто не могли нудьгувати в його товаристві.

— В нього відчувалася бадьорість духу,— посміхнувся я.

— І дивовижна привабливість!

— Гарний?

— Ні, не дуже. Трохи нижчий за мене, худорлявий і жилавий, але з приємним, добродушним обличчям,— Жан Шарвен злегка посміхнувся.— Хоча без будь-якого марнославства, мушу сказати, що я був гарніший за Рірі.

Та роботи Рірі так і не отримав. Його батько, стомившись тримати на шиї неробу, надіслав листи з проханням знайти хоч яку-небудь роботу для Рірі усім, кому тільки можна: родичам, друзям в усі кінці Франції; і нарешті отримав листа від кузена із Ліона[16] (той займався виробництвом шовку). Він писав, що його фірма шукає молодого чоловіка для закупівлі натурального шовку в Пномпені, в Камбоджі, де міститься їх філіал. Якщо Рірі пристане на таку пропозицію, він зможе влаштувати його на цю посаду.

І хоча батькам Рірі, як і всім батькам-французам, еміграція була ненависна; здавалося, іншого виходу не було; і хоча платню обіцяли невелику, вирішили, що він повинен їхати. Він і сам був не проти. Камбоджа розташована недалеко від Тонкіна, і, певно, Марі-Луїзі все там було знайоме. Вона так часто говорила про тамтешнє життя, що Рірі зробив висновок, що повернення на Схід потішить її. Проте із розгубленістю почув, що ніщо не примусить її повернутися туди. По-

перше, вона не може покинути хворої матері, чиє здоров'я вочевидь погіршується; й окрім того, нарешті оселившись у Франції, вона вирішила ніколи більше її не залишати. Марі-Луїза відповідала взаємністю Рірі, але була непохитною. Оскільки інших пропозицій роботи не було, батько його й слухати не хотів про відмову від запропонованої посади; нічого не можна було вдіяти, і Рірі мусив їхати. Жану думка про розставання була нестерпною, але тільки-но Рірі повідомив йому цю погану новину, як він радісно усвідомив, що доля сама пливе йому в руки. Рірі не стоятиме на його шляху принаймні протягом п'яти років, і якщо виявиться компетентним працівником, то є вірогідність, що він оселиться на Сході назавжди; і Жан не мав сумніву, що через деякий час Марі-Луїза одружиться саме з ним. Його матеріальні статки, його стабільне респектабельне службове становище у Гаврі, де вона зможе бути поруч з матір'ю, змусить її бути розсудливою; і коли вона більше не відчуватиме харизми Рірі, то чому б її велика симпатія до Жана не переросла в кохання. Життя для нього змінилося. Після багатьох місяців страждань він знову почувався щасливим, і хоча й таємно, але зараз також будував шляхетні плани на майбутнє. Більше не було потреби вгамовувати кохання до Марі-Луїзи.

Раптово всі його надії розбилися вщент. В одній із судових компаній Гаври з'явилась вакансія, і здавалося, що заяву, яку негайно подав Рірі, задовольнять. Товариш з контори запевнив його в цьому. Це вирішило б усе. Це була стара і консервативна фірма, і було добре відомо, що коли ви починаєте працювати в ній, то це на все життя. Жан Шарвен був у розпачі, гірше за все було те, що він мусив таїтися зі своїми стражданнями. Але одного дня директор фірми викликав його до себе.

Дійшовши до цього місця у своїй розповіді, Жан зупинився. В його очах з'явилось занепокоєння.

— А зараз я збираюся розповісти вам дещо таке, про що досі ніколи й нікому не розповідав. Я чесна людина, принципова людина. Я збираюся розповісти вам про свій єдиний ганебний вчинок, який вчинив у своєму житті.

Тут я повинен нагадати читачеві, що на Жані Шарвені була уніформа з рожево-білими смугами і номером на грудях. Це свідчило про те, що він відбував термін ув'язнення за вбивство своєї дружини.

Я навіть не уявляв, що директор хоче від мене. Він сидів за столом, і коли я увійшов до його кабінету, допитливо поглянув на мене.

— Я хочу поставити вам надзвичайно важливе питання,— сказав він.

— Я бажаю, щоби ви вважали його конфіденційним. А я, звичайно, такою ж вважатиму і вашу відповідь.

Я чекав. Він продовжив:

— Ви працюєте у нас достатньо давно, і я надзвичайно задоволений вами. І немає причини, яка б стала на заваді Вам обійняти більш високу посаду у нашій фірмі. Я цілком довіряю Вам.

— Дякую, сер,— відповів я.— Я завжди намагатимусь виправдати Вашу довіру.

— Справа ось у чому. Пан Антель пропонує взяти на роботу Анрі Ренара. Але він дуже вибагливий щодо репутації своїх службовців, і в цьому випадку головне — щоб він не помилився. Частиною обов'язків Анрі Ренара буде видача зарплатні командам суден, що належать фірмі, і через його руки проходитимуть багато сотень тисяч франків. Я знаю, що Анрі Ренар — ваш вірний друг, а ваші сім'ї завжди були в дружніх стосунках. Скажіть мені, поклавши руку на серце, чи не помилиться пан Антель, взявши на роботу цього молодого чоловіка?

Я відразу ж зрозумів, що означає це запитання. Якщо Рірі отримає цю роботу, він залишиться й одружиться з Марі-Луїзою; якщо ні — поїде до Камбоджі, і з нею одружуся я. Клянусь вам, не я відповів йому, то був

хтось інший, хто стояв на моєму місці і говорив моїм голосом, я не мав нічого спільного зі словами, які злетіли з моїх вуст.

— Пане директоре,— сказав я.— Анрі і я товаришуємо упродовж усього нашого життя. Ми ніколи не розлучалися, навіть на тиждень. Ми разом ходили до школи, ділилися кишеньковими грошима і коханками, коли подорослішали; ми разом відбували військову службу.

— Мені це відомо. Ви знаєте його краще, аніж хтось інший в цілому світі. Ось чому це питання я ставлю саме вам.

— Це не чесно, пане директоре. Ви просите мене зрадити свого друга. Я не можу і я не відповідатиму на ваше запитання.

Директор хитрувато посміхнувся. Він вважав себе набагато розумнішим, ніж був насправді.

— Ваша відповідь робить вам честь, але я зрозумів усе, що хотів знати.

— Потім він приязно посміхнувся. Мабуть, я був блідим, навіть наважусь сказати, трішки тремтів.

— Зберіться, любий мій, ви пригнічені, і я можу це зрозуміти. Іноді в житті трапляється таке: ти опиняєшся віч-на-віч із ситуацією, де, з одного боку — чесність, а з іншого — відданість. Звичайно, сумніватися непотрібно, але вибір гіркий. Я не забуду вашу поведінку в цій ситуації і від імені пана Ангеля вдячний вам.

Я пішов. Наступного ранку Рірі отримав листа, в якому повідомлялось, що в його послугах немає потреби, а через місяць він вирушив далеко на Схід.

Шість місяців потому Жан Шарвен і Марі-Луїза одружилися. З одруженням поквапились через поганий стан здоров'я пані Моріс. Усвідомлюючи, що довго не проживе, вона палко бажала влаштувати долю доньки до того, як вона помре. Жан про все повідомив Рірі, а той відповів теплими привітаннями. Він запевняв, що тому не слід картати себе докорами сумління: коли він залишав Францію, то усвідомлював, що ніколи не зможе одружитися з Марі-Луїзою, і радий, що Жан одружився з нею. Втіху він знаходить собі і в Пномпені. Лист його був дуже бадьорим. З самого початку Жан запевняв себе, що темпераментний Рірі незабаром забуде Марі-Луїзу, та й з його листа було зрозуміло, що так воно й є. Отже, Жан не завдав йому смертельної рани. Так він виправдовував себе. Бо якби він втратив Марі-Луїзу, він би помер; для нього це було питання життя і смерті.

Протягом року Жан та Марі-Луїза почувалися надто щасливими. Пані Моріс померла, і Марі-Луїза успадкувала декілька сотень тисяч франків; але в зв'язку з депресією та нестабільністю курсу валюти вони вирішили не квапитися з народженням дитини, доки не покращиться економічна ситуація в країні. Марі-Луїза виявилася хорошою й ощадливою господинею, люблячою, привабливою і лагідною дружиною. І до того ж вона була спокійною, ще до одруження ця риса була до вподоби Жану, але з плином часу в нього закралася думка, що її спокій — це наслідок певного браку пристрасті до нього. Ніякої глибини той спокій не таїв. Жан завжди думав, що вона схожа на маленьку мишку; в її потайній стриманості було щось мишаче; вона була напрочуд серйозна в повсякденних справах і здатна увесь свій час приділяти незначним речам. В неї було своє власне крихітне коло інтересів, і вони не залишали в її гарненькій, ретельно причесаній голівці місця для чогось іншого. Іноді вона починала читати роман, але рідко дочитувала його до кінця. Жан був змушений визнати подумки, що вона-таки досить обмежена. В нього промайнула тривожна думка, що, можливо, не варто було заради неї чинити підлоту. Це почало мучити його. Він сумував за Рірі. Намагався переконати себе, що зроблено — то зроблено, і що то не він насправді вчинив так; але повністю притишити докори свого

сумління так і не зміг. Тепер він жалкував, що не відповів неупереджено, коли директор фірми запитував його про Рірі.

Але потім сталося лихо. Рірі захворів на черевний тиф і помер. Для Жана це було жахливим ударом. Це було ударом і для Марі-Луїзи також; вона висловила співчуття батькам Рірі, але це не вплинуло ані на її апетит, ані на її здоровий сон. Жан був обурений її байдужістю.

— Бідолаха Рірі, він завжди був такий веселий,— говорила вона. Напевно, він не хотів помирати. Але чому він туди поїхав? Я попереджала його, що клімат там поганий: це стало причиною смерті мого батька. Я знала, що я говорила.

Жан відчував, що це він убив його. Якби він розповів директору все те хороше, що знав про Рірі, знав так, як ніхто інший в цілому світі, Рірі отримав би посаду і зараз був би живий і здоровий.

— Я ніколи не пробачу собі,— подумав Жан.— Я ніколи більше не буду щасливим. Яким же я був дурнем і яким негідником!

Жан оплакував Рірі. Марі-Луїза намагалася його втішити. Вона була лагідним, маленьким створінням, і вона кохала Жана.

— Ти не повинен брати це надто близько до серця. Зрештою, ви не побачилися б раніше, ніж через п'ять років, а він за цей час так змінився б, що між вами більше не було б нічого спільного. Він став би чужим для тебе. Я знаю, що подібне трапляється досить часто. Ти б зрадів зустрічі з ним, а через півгодини зрозумів, що вам немає чого сказати один одному.

— Можливо, ти маєш рацію,— зітхнув Жан.

— Він був таким вітрогоном, для якого ніщо не мало великого значення. В нього не було твоєї твердості характеру і твого інтелекту.

Він знав, про що вона думає. В якому становищі вона була б зараз, якби поїхала за Рірі в Індокитай і залишилась у віці двадцяти одного року вдовою без засобів на існування, окрім власних двохсот тисяч франків? їй пощастило уникнути цієї долі, і вона тішилася, що виявила здоровий глузд. Жан був чоловіком, яким вона могла пишатися. Він добре заробляв.

Жан картав себе. Те, як він страждав раніше, було ніщо порівняно з тим, що він відчував зараз. Мука, якої завдавала згадка про його зраду, була страшніша, ніж будь-який фізичний біль, який ятрив би його тіло. Вона охоплювала його зненацька під час роботи і скручувала його серце шаленим болем. Він відчував таке фізичне страждання, що благав спокою і лише зусиллями усієї своєї волі стримував себе, аби не зізнатися в усьому Марі-Луїзі. Але він знав, як вона відреагує; вона не буде приголомшена, а подумає, що це був досить вдалий обман, і навіть буде трішки втішена, що заради неї він повівся так негідно. Вона не могла йому допомогти. Він почав відчувати до неї відразу. Це ж через неї він зробив такий ганебний вчинок, а що вона таке? Проста, звичайна, досить розважлива жіночка.

— Яким же дурнем я був,— повторював він подумки.

Він навіть не вважав її більше вродливою. Тепер він знав, що вона страшенно тупа. Але, звичайно, не вона в цьому винна, не вона винна в тому, що він зрадив свого друга; і він примушував себе бути таким же лагідним до неї, як і раніше. Він робив усе, що вона хотіла. Їй досить було висловити своє бажання, і якщо це було в його силах, він виконував його. Він намагався жаліти її, намагався бути терплячим; переконував себе в тому, що вона хороша дружина, порядна, заощадлива, а її манери, вміння одягатися і виглядати роблять честь респектабельному молодому чоловікові. Все це було правдою, але саме через неї помер Рірі, і він відчував відразу до неї. Вона набридла йому до нестями. І хоча він мовчав, був добрим, ласкавим і поблажливим, часто здавалося, він міг би її вбити. Одначе коли це сталося, це сталося майже ненавмисне. Через десять місяців по смерті Рірі його батьки, пан і пані Ренар,

влаштовували звану вечерю з нагоди заручин своєї доньки. Жан майже не бачився з ними після смерті Рірі і не хотів іти. Але Марі-Луїза наполягала; він був найкращим другом Рірі і з його боку буде досить неввічливо не прийти на важливе сімейне свято. В неї було гостре відчуття світського обов'язку.

— Крім того, і ти зможеш відволіктися. Ти так давно перебуваєш в пригніченому стані, що трішки розважитися тобі не завадить. І шампанське буде, чи не так?! Пані Ренар не любить витрачати грошей, але з цієї нагоди вона змушена буде піти на жертви.

Марі-Луїза хитренько засміялася, подумавши, як засіпається пані Ренар, коли розв'язуватиме свій гаманець.

Звана вечеря була досить веселою. Жана неприємно вразило, коли він побачив, що зі старої кімнати Рірі зробили роздягальню, де жінки залишали свої шалі, а чоловіки — пальта. Шампанське лилося рікою. Жан багато пив, аби втопити свої докори сумління, що завдавали йому болю. Він бажав заглушити спомини про Рірі — звучання його сміху в своїх вухах, доброзичливий, сяючий погляд. Коли вони прийшли додому, була третя година ночі. Наступного дня була неділя, тому Жану не потрібно було йти на роботу. Вони відпочивали до обіду. Решту оповіді я передам так, як її розповів Жан Шарвен.

— Коли я прокинувся, у мене боліла голова. Марі-Луїзи в ліжку вже не було, вона сиділа за туалетним столиком і розчісувала волосся. Я завжди захоплювався фізкультурою і звик щоранку робити зарядку. Однак того ранку в мене не було такого бажання, але я подумав: після всього випитого шампанського — краще зроблю. Я встав з ліжка і взяв свої булави. Наша спальня досить велика: там багато місця, аби розмахувати ними між ліжком і туалетним столиком, де сиділа Марі-Луїза. Я виконував свої звичайні вправи. Незадовго до цього Марі-Луїза почала по-іншому підстригати волосся, досить коротко, я вважав це огидним. Ззаду вона була схожа на хлопця, а від пушку обстриженого

волосся на шиї мене просто нудило. Вона поклала свої щітки і почала пудрити обличчя. Вона неприємно засміялась.

— Над чим ти смієшся? — запитав я.

— Над пані Ренар. Та сама сукня, яку вона одягала ще на наше весілля! Вона її перефарбувала і перешила, але мене не введеш в оману. Я б все одно впізнала її будь-де.

Це було настільки безглузде зауваження, що воно розлютило мене. Охоплений люттю, я з усієї сили вдарив її по голові булавою. Очевидно, я проломив їй череп, і два дні потому вона померла в лікарні, так і не опритомнівши.

Він трохи помовчав. Я простягнув йому сигарету і сам також закурив.

Я був радий, що вона померла. Ми б ніколи не змогли жити разом, як раніше, і мені було б дуже важко пояснити свій вчинок. Дуже. Мене заарештували і судили за вбивство. Звичайно, я клявся, що це нещасний випадок, я говорив, що булава вислизнула з моєї руки, але медична експертиза свідчила проти мене. Обвинувачення довело, що така травма, якої зазнала Марі-Луїза, могла бути спричинена лише сильним, навмисним ударом. На моє щастя, обвинувачі не змогли знайти ніякого мотиву. Прокурор спробував припустити ревнощі: якийсь чоловік приділяв їй на званій вечері багато уваги, і тому виникла сварка, але цей чоловік поклявся, що він не робив нічого, що могло викликати мої ревнощі, та й інші свідчили, що ми залишилися кращими друзями. На туалетному столику знайшли несплачений рахунок від кравця, тому прокурор припустив, що ми саме через це посварилися, але я зміг довести, що Марі-Луїза платила за свій одяг з власних заощаджень, тому рахунок не міг стати причиною сварки. Виступали свідки, які підтвердили, що я завжди був лагідний до Марі-Луїзи. Нас взагалі вважали за щасливе подружжя. Характеристика в мене була прекрасна,

мій шеф якнайкраще охарактеризував мене. Я ніколи не боявся, що позбудуся голови, а в якусь мить навіть подумав, що маю шанс взагалі звільнитися. Врешті-решт мене позбавили волі на шість років. Я не шкодую за тим, що зробив, тому що з того самого дня — увесь час, поки був у тюрмі, чекаючи на вирок, і відтоді, як я тут,— я перестав картатися через Рірі. Якби я вірив у привидів, я б сказав, що смерть Марі-Луїзи заспокоїла дух Рірі. В будь-якому разі совість мене більше не картає, і після всіх страждань, які я переніс, запевняю вас: все, через що я пройшов з того часу — варте того; я відчуваю, що можу зараз знову дивитися людям у вічі.

Знаю, що ця історія може здаватися неймовірною, я ж реаліст, і в своїх творах, прагну досягти достовірності. Я остерігаюся химерного так ретельно, як і уникаю фантастичного. Якби це була історія, яку я вигадав, я б напевно зробив її більш правдоподібною. І якби не почув її на власні вуха, я не певен, що повірив би в неї. Я не знаю, чи Жан Шарвен розповів мені правду, і все ж слова, якими він закінчив свій останній візит до мене, були переконливими. Я запитав його, які в нього плани на майбутнє.

— У Франції у мене є друзі, які намагаються мені допомогти,— відповів він.— Надто багато людей вважали на той час, що я жертва серйозної помилки правосуддя. Директор моєї фірми переконаний, що мене засудили несправедливо і я повинен добиватися скорочення терміну ув'язнення. Навіть якщо нічого не вийде, вважаю, я можу розраховувати на повернення до Франції через шість років. Як бачите, я став тут у пригоді. Коли я став до роботи, бухгалтерія була вкрай запущена, я ж привів її до ладу. Траплялася нестача, і я впевнений, що зможу покінчити і з цим, якщо мені не перешкоджатимуть. Комендантові я подобаюся і певен, що він зробить усе можливе для мене. В найгіршому випадку мені буде ледь за тридцять, коли я повернусь на Батьківщину.

— Але чи не важко вам буде знайти роботу?

— Талановитий бухгалтер, такий як я, і на додачу чесна й працелюбна людина, завжди знайде роботу. Звичайно, я не зможу жити у Гаврі, але директор нашої фірми має ділові зв'язки в Лілі, Ліоні та Марселі. Він пообіцяв зробити дещо для мене. Я з нетерпінням чекаю на майбутнє. Я десь оселюся, і тільки-но пристойно влаштуюсь, одружуся. Після всього, через що я пройшов, мені бракує сімейного затишку.

Ми сиділи на терасі мого будинку і намагалися не пропустити ані найменшого поруху повітря, яке могло надійти з північного боку будинку, де я залишив відкриті жалюзі. Було видно смужку неба з поодинокою кокосовою пальмою скраю, чиє зелене листя різко виділялося на блакитному тлі, все це було схоже на рекламу тропічного круїзу. Очі Жана Шарвена вдивлялися в далечінь, ніби намагалися побачити майбутнє.

"Проте наступного разу я одружуся,— замріяно промовив він, одружуся не заради кохання, одружуся заради грошей..."

[1] Містечко, розташоване у північно-західній частині Французької Гвіани на річці Мароні (закордонне представництво Франції у північній частині Південної Америки на Атлантичному узбережжі). Рецидивісти та злочинці із Франції, чий термін ув'язнення був понад вісім років, відбували своє покарання, тяжко працюючи у виправних колоніях на острові Сен-Лоран та багатьох інших. У 1938 році депортації припинилися, а в 1945 році виправна колонія була зачинена.